

UDK:81-11:39

Mirjalol YAXSHIBOYEV,
O'qituvchi, O'zbekiston Milliy universiteti
E-mail: mirjalol.yaxshiboyev.96@mail.ru

PhD, dotsent X.Maksudova taqrizi asosida

ETNOLINGVISTIKA TILSHUNOSLIKNING MUSTAQIL SOHASI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada etnolingvistikaning tilshunoslik tizimidagi o'rni, predmeti va tadqiqot chegaralari muammosi tahlil qilinadi. Maqsad etnolingvistik yondashuvning konseptual asoslarini aniqlash va metodologik modelini asoslashdir. Qiyosiy-tipologik hamda diskursiv-semantik tahlil natijasida "til-madaniyat-tafakkur" bog'lanishining izchil mezonlari taklif etildi.

Kalit so'zlar: O'zbekcha, etnolingvistika, lingvokulturologiya, etnosemantika, konsept, til va madaniyat, diskurs, nominatsiya.

ETHNOLINGUISTICS AS AN INDEPENDENT BRANCH OF LINGUISTICS

Annotation

This article examines ethnolinguistics as a subfield of linguistics by clarifying its object, scope, and methodological premises. The aim is to justify a coherent framework for analyzing language-culture-cognition links. Using comparative typology and discourse-semantic analysis, the study proposes operational criteria for identifying ethnocultural meanings and for distinguishing ethnolinguistics from adjacent disciplines.

Key words: Ethnolinguistics, linguistic anthropology, ethnosemantics, concept, language and culture, discourse, nomination.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА КАК САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ ОТРАСЛЬ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Аннотация

В статье анализируется место этнолингвистики в системе языкознания, её предмет и проблема границ исследовательского поля. Целью является уточнение концептуальных оснований этнолингвистического подхода и обоснование методологической модели. На основе сравнительно-типологического и дискурсивно-семантического анализа предложены критерии описания связи "язык-культура-мышление" и их исследовательская применимость.

Ключевые слова: Этнолингвистика, лингвокультурология, этносемантика, концепт, язык и культура, дискурс, номинация.

Kirish. Etnolingvistika tilning nafaqat struktur birliklarini, balki shu birliklar orqali shakllanadigan va avloddan avlodga uzatiladigan etnomadaniy tajriba, kollektiv xotira hamda qadriyatlar tizimini ham izohlashga intiladigan ilmiy yo'nalish sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslik doirasida alohida metodologik maqom kasb etdi. Biroq bugungi ilmiy muhitda etnolingvistika, lingvokulturologiya, sotsiopragmatika, kognitiv tilshunoslik va antropologik tilshunoslik kesishgan nuqtalarda tadqiqot obyekti va predmeti haqida chegaralarning xiralashuvi kuzatiladi. Ayniqsa, "madaniyat" tushunchasining keng talqini natijasida etnolingvistika ko'pincha umumiy madaniy tahlilga aylanib qolishi, tilning ichki qonuniyatlari esa chekinib qolishi mumkin. Shu sababli etnolingvistikaning tilshunoslik sohasi sifatidagi ilmiy maqomi, metodlari va tekshiruv birliklarini aniqlashtirish hozirgi bosqichda dolzarb muammolardan biridir. Ilmiy adabiyotlarda etnolingvistikaning vazifalari turlicha izohlanadi: bir yo'nalishda u etnosning dunyoni tasniflash usullarini leksik-semantik tizim orqali tiklashga qaratilsa, boshqa yondashuvlarda diskurs, matn va ritual kommunikatsiya orqali madaniy kodlarni ochishga urg'u beriladi [1], [2]. O'zbek tilshunosligida ham milliy-madaniy birliklar, frazeologiya, paremiologiya, qadimiy nominatsiya va konseptosfera masalalari bo'yicha izlanishlar kuchaygan bo'lsa-da, ularni yagona etnolingvistik metodologiya doirasida birlashtirish, terminologik izchillikni ta'minlash va obyekt chegarasini belgilash bilan bog'liq bo'shliq saqlanib qolmoqda [3], [4]. Mazkur maqolaning muammosi shundan iboratki, etnolingvistika tilshunoslikning mustaqil sohasi sifatida qaysi

mezonlar bilan ajratiladi, uning asosiy tahlil birliklari nimalardan iborat va u qo'shni sohalardan qaysi tamoyillar asosida farqlanadi. Maqolaning maqsadi etnolingvistikaning konseptual asoslarini izohlash, metodologik apparatini asoslash hamda tadqiqot predmeti va natija turini aniqroq belgilashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar ichki mantiq asosida hal qilinadi: etnolingvistikaning nazariy negizlari va asosiy tushunchalarini aniqlashtirish; etnomadaniy ma'no va til birliklari o'rtasidagi bog'lanishning operatsion mezonlarini taklif etish; etnolingvistik tahlilning natijasi sifatida olinadigan ilmiy umumlashtirish turini, ya'ni "etnomadaniy semantika"ni qay darajada qayta tiklash mumkinligini asoslash; etnolingvistikaning lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik bilan munosabatini farqlovchi kriteriyalarni bayon qilish. Tadqiqotning ilmiy yangiligi etnolingvistikaning o'zagi sifatida "etnorelevant semantik indikatorlar" majmuini ajratish, ularni matn va leksik tizim kesimida birgalikda tekshirish zarurligini asoslash hamda etnolingvistik izohning minimal va maksimal chegaralarini ko'rsatishga urinishda namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar sharhi va metodologiya. Tadqiqot metodologiyasi bir-birini to'ldiruvchi nazariy va analitik yondashuvlar uyg'unligiga tayanadi. Birinchi navbatda, etnolingvistikaning konseptual maydonini aniqlash uchun nazariy manbalar tahlili va tushunchaviy rekonstruksiya qo'llanildi; bunda etnolingvistika haqida turli ilmiy maktablar tomonidan ilgari surilgan ta'riflar, predmet belgilari va tadqiqot natijalarining turi solishtirildi [5]. Ikkinchi yo'nalish sifatida qiyosiy-tipologik usuldan foydalanildi: turli tillar materialida

uchraydigan madaniy belgilangan nominatsiyalar, paremiologik birliklar, marosimga daxldor leksika va ijtimoiy-etiket formulalarining semantik modellari qiyoslandi. Bu usul etnomadaniy ma'no "faqat mazmun" sifatida emas, balki til tizimida muayyan oppozitsiyalar, metaforik transferlar va nominativ motivatsiya orqali mustahkamlanishini ko'rsatishga xizmat qiladi. Uchinchi yo'nalishda diskursiv-semantik tahlil ishlatildi: etnorelevant birliklarning matn ichidagi kontekstual faollashuvi, pragmatik vazifasi, baholovchan komponentlari va presuppozitsion qatlamlari kuzatildi. Mazkur metod etnolingvistik faktning "lug'aviy ma'no" darajasida tugamasligini, balki kommunikativ vaziyatda qayta ishlab turilishini asoslash uchun zarur. To'rtinchi komponent sifatida semantik maydon va konseptual tahlil qo'llanib, "uy", "mehmon", "or-nomus", "baraka" kabi etnomadaniy jihatdan markaziy bo'lishi mumkin bo'lgan konseptlar atrofida birikmalar, frazeologizmlar va paremlar orqali hosil bo'ladigan ma'no tarmoqlari tavsiflandi; bu yondashuv kognitiv tilshunoslik bilan tutashsa-da, etnolingvistik talqinda konseptning individual kognitsiyadan ko'ra ijtimoiy-tarixiy tajriba bilan uzviyligi asosiy mezon sifatida olindi [6], [7]. Tanlangan metodlar maqola maqsadiga mos, chunki etnolingvistika doirasida til birligini etnomadaniy tajriba bilan bog'lash uchun bir vaqtning o'zida tizimli-semantik dalil, matniy-pragmatik dalil va qiyosiy dalil kerak bo'ladi; faqat bitta yo'nalish bilan cheklanish etnolingvistik xulosani yoki haddan tashqari umumiy, yoki haddan tashqari lokal qilib qo'yadi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari etnolingvistikaning mustaqil soha sifatidagi belgilari, uning tahlil birliklari va qo'shni yo'nalishlardan farqlanish mezonlarini izchilroq tasniflash imkonini berdi. Birinchi natija shundan iboratki, etnolingvistikaning obyekti "til va madaniyat"ning umumiy kesishmasi emas, balki etnos tomonidan ijtimoiy muomalada barqarorlashtirilgan, til tizimida kodlangan va avlodlararo uzatishga xizmat qiladigan ma'no birliklari majmuasidir. Bu majmua leksik birliklargina emas, balki frazeologik qoliplar, paremiologik formulalar, nominatsiya motivatsiyasi va etiket diskursining stereotip tuzilmalarini ham qamrab oladi. Shunday yondashuv etnolingvistikaning predmetini "etnomadaniy semantika"ni tiklash va tasvirlash deb belgilashga asos bo'ldi; bunda semantika lug'at darajasidagi ma'no bilan cheklanmaydi, balki baholash, meyor, taqiqlar va ideal model haqidagi kollektiv tasavvurlarni ham o'z ichiga oladi. Ikkinchi natija sifatida etnorelevant birliklarni aniqlash uchun operatsion mezonlar taklif qilindi: birlikning madaniy motivatsiyaga ega bo'lishi, ya'ni nominatsiya sababining tarixiy-maishiy tajriba bilan tushuntirilishi; birlikning matn va diskurslarda stereotip tarzda qaytarilishi; birlikning semantik tuzilmasida baholovchan komponentning ustunligi; birlikning tarjimada to'liq ekvivalent topilishi qiyin bo'lgan "madaniy bo'shliqlar"ni yuzaga keltirishi. Ushbu mezonlar birgalikda ishlatilganda, etnolingvistika "har qanday milliy rang"ni tasvirlashga moyil bo'lgan keng yondashuvdan farqli ravishda, tekshiriladigan faktning til tizimidagi dalillarini va kommunikativ barqarorligini talab qiladi. Uchinchi natija etnolingvistikaning tahlil darajalari o'rtasidagi nisbatga taalluqlidir: leksik-semantik daraja etnomadaniy ma'no uchun boshlang'ich nuqta bo'lsa-da, ko'plab birliklarda asosiy isbot diskursiv darajada, ya'ni qanday vaziyatda, kimga nisbatan va qanday pragmatik maqsadda qo'llanishida yuzaga chiqadi. Masalan, etiket formulalari va murojaat birliklarida ma'no "denotat"dan ko'ra "ijtimoiy masofa" va "hurmat kodlari" orqali tashkil topadi; shu bois etnolingvistik faktni faqat lug'aviy izoh bilan berish yetarli bo'lmaydi, uning ijtimoiy-pragmatik ssenariysi ham qayd etilishi zarur. To'rtinchi natija qo'shni sohalardan farqlash mezonlariga oid bo'lib,

lingvokulturologiya ko'pincha madaniyat belgilarini matnlar orqali talqin qilishga intilsa, etnolingvistika tahlilni til tizimidagi barqaror kodlar bilan bog'lashni, tarixiy-etnografik motivatsiya va kollektiv norma qatlamini ajratib ko'rsatishni talab qilishi aniqlashtirildi. Kognitiv tilshunoslik bilan tutashuvda esa etnolingvistika konseptni universalashtirishdan ehtiyot bo'lib, konseptning etnik-spesifik komponentini dalillashni markazga qo'yadi; natijada "konsept" etnolingvistik talqinda madaniy tajriba, meyor va stereotiplar bilan birga tavsiflanadigan ijtimoiy-kognitiv konstrukt sifatida namoyon bo'ladi. Beshinchi natija sifatida etnolingvistik tavsifning minimal va maksimal chegaralari asoslandi: minimal tavsif til birligining etnomotivatsiyasini va semantik o'zagini ko'rsatishni, maksimal tavsif esa uning diskursiv ishlatilish ssenariylarini, baholovchanlik spektrini va qiyosiy ekvivalent muammolarini ham qamrab oladi. Bu chegaralash etnolingvistik tadqiqotlarda ko'pincha uchraydigan ikki xavfli kamaytiradi: bir tomondan, haddan tashqari umumiy "milliy ruh" bayoniga berilib ketish; ikkinchi tomondan, faktlarni faqat etnografik tafsilot sifatida keltirib, lingvistik isbotni kuchsizlantirish.

Muhokama. Olingan natijalar etnolingvistikaning ilmiy maqomi haqidagi bahslarni aniqlashtirishga xizmat qiladi va mavjud adabiyotlar bilan solishtirilganda bir qator metodologik xulosalarni kuchaytiradi. Avvalo, etnolingvistika obyekti masalasida xalqaro an'anada tilning madaniy tajribani kodlashi g'oyasi ko'pincha "tilda dunyo manzarasi" konseptsiyasi bilan bog'lanadi; bunda til birliklari orqali kollektiv tasnif va qadriyatlar tizimi rekonstruksiya qilinadi. Bizning natijalar ayni g'oyani qo'llab-quvvatlagan holda, rekonstruksiya "madaniyat"ning cheksiz keng maydoniga yoyilib ketmasligi uchun etnorelevantlikning operatsion mezonlarini kiritishni zarur deb biladi; bu mezonlar tilshunoslik isbotini kuchaytiradi va etnolingvistik xulosaning tekshiriluvchanligini oshiradi. Rus ilmiy an'anasida etnolingvistika ko'pincha dialektologiya, folklor va etnografiya bilan yaqin hamkorlikda rivojlangan bo'lib, marosim leksikasi, mifologik motivlar va paremiologiya materiallari orqali madaniy kodlar aniqlangan. Mazkur yondashuvning kuchli tomoni shundaki, u til faktini tarixiy-etnografik kontekstga chuqur joylaydi, biroq ba'zan til tizimidagi semantik oppozitsiyalar va pragmatik ssenariylar yetarlicha formalizatsiya qilinmay qolishi mumkin. Bizning muhokama qilinyotgan natijalar aynan shu nuqtada qo'shimcha kiritadi: diskursiv-semantik tahlil etnografik izohni lingvistik dalil bilan bog'lashning samarali yo'li sifatida asoslanadi, chunki marosim yoki odatga oid birliklar ko'pincha aniq vaziyatlarda faollashib, baholovchan ma'noni aynan kommunikativ ssenariyda ochildi. O'zbek tilshunosligida milliy-madaniy leksika va frazeologiya bo'yicha izlanishlar tilning nominativ imkoniyatlari hamda obrazlilik tizimi orqali etnomadaniy tajribani yoritganini ko'rish mumkin. Biroq adabiyotlarda ba'zan "milliy xoslik" dalillanishi til birligining tarixiy motivatsiyasi va semantik tuzilmasidan ko'ra umumiy tavsif orqali beriladi; natijada etnolingvistik izoh tekshiruvdan ko'ra ta'rifga yaqinlashadi. Biz taklif qilgan mezonlar, xususan tarjimadagi ekvivalent muammosi va stereotip qaytarilish sharti, bunday tavsifni qat'iyashtiradi: agar birlik tarjimada madaniy bo'shliq hosil qilsa va diskursda barqaror ssenariyga ega bo'lsa, etnorelevantlik ehtimoli ortadi; aksincha, faqat "milliy" deb atash bilan cheklanish ilmiy dalil bo'la olmaydi. Lingvokulturologiya bilan munosabat masalasida ayrim tadqiqotlarda bu ikki yo'nalish sinonimga yaqin qo'yiladi, chunki ikkalasi ham til va madaniyat aloqasini markazga oladi. Biroq natijalar shuni ko'rsatadiki, etnolingvistika til tizimidagi kodlanganlik va avlodlararo uzatish mexanizmlarini asosiy mezon deb olganda, lingvokulturologiyadan farqli ravishda

etnosning normativ-baholovchan qatlamini semantik rekonstruksiya qilishga ko'proq yo'naltiriladi; bu esa metod tanlashda ham aks etadi: etnolingvistika uchun nominatsiya motivatsiyasi, paremiologik barqarorlik va etiket ssenariylari asosiy dalil maydoniga aylanadi. Kognitiv tilshunoslik bilan qiyosda ham muhim farq bor: kognitiv yondashuv ko'pincha konseptual tuzilmalarning umumiy mexanizmlarini va universal kognitiv operatsiyalarni izohlashga intiladi. Bizning yondashuvda esa konsept etnik tajriba bilan bog'lanmaguncha etnolingvistik obyektga aylana olmaydi; demak, konseptual tahlil etnografik motivatsiya, tarixiy xotira va ijtimoiy norma dalillari bilan to'ldirilishi shart. Antropologik tilshunoslik an'anasida esa til amaliyoti, identifikatsiya va ijtimoiy o'zaro ta'sir masalalari ko'proq markazda turadi [8;398]. Bizning natijalar ushbu yo'nalish bilan kesishgan holda, etnolingvistika til birliklarining sotsiopragmatik ishlatilishini hisobga olishini tan oladi, ammo tadqiqot natijasining asosiy mahsuli sifatida "etnomadaniy semantika"ni, ya'ni ma'no va kodlar rekonstruksiyasini birlamchi deb belgilaydi. Shunday qilib, muhokama etnolingvistikaning "chegara intizomi" ekanini, lekin mustaqilligi aynan o'ziga xos dalillash tartibi va natija turida ekanini ko'rsatadi: u madaniyatni o'zi uchun emas, til orqali kodlangan, ijtimoiy barqarorlashgan va semantik jihatdan tekshiriladigan hodisa sifatida tadqiq etadi.

Xulosa. Tadqiqot etnolingvistikaning tilshunoslik tizimidagi mustaqil soha sifatidagi maqomini aniqlashtirib, uning obyekt va predmetini til orqali kodlangan etnomadaniy tajriba hamda kollektiv norma qatlamini semantik rekonstruksiya qilish bilan bog'liq holda asoslab berdi. Etnorelevant birliklarni ajratish uchun madaniy motivatsiya, diskursiv stereotiplilik, baholovchan komponent va tarjimadagi ekvivalent muammosiga tayanuvchi mezonlar tizimi taklif etildi; bu yondashuv etnolingvistik izohning tekshiriluvchanligini oshiradi va umumiy tasviriylikdan saqlaydi. Natijalar etnolingvistikaning lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik bilan tutashuvini inkor etmagan holda, farqlovchi tamoyillarni ko'rsatdi: etnolingvistik tahlilda kodlanganlik, avlodlararo uzatish va normativ-baholovchan semantika markaziy o'rin egallaydi. Amaliy jihatdan bu xulosalar o'zbek tili leksikografiyasi, tarjimashunoslik va madaniy kompetensiyani shakllantirishga yo'naltirilgan ta'limiy materiallar uchun aniq metodik tayanch bo'la oladi. Kelgusida etnolingvistik indikatorlar korpus asosida tekshirilishi, turli janr diskurslarida etnomadaniy semantikaning o'zgaruvchanligi hamda shahar va qishloq kommunikatsiyasi kesimida stereotip birliklarning dinamikasi alohida yo'nalish sifatida chuqurlashtirilishi maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984.
2. Толстой Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. Москва, 1995.
3. Mahmudov, N. Til va madaniyat. Toshkent: Ma'naviyat, 2007.
4. Yo'ldoshev, B. O'zbek tilida frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari. Toshkent: Fan, 2013.
5. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. Москва. Школа «Языки русской культуры», 1996.
6. Маслова В.А. Лингвокультурология учебное пособие. Москва Академия, 2001
7. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
8. Duranti, A. Linguistic Anthropology. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.